

Ю. С. Кальницька

ІСТОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Обговорюються проблеми методології історико-психологічного пізнання з позицій наукознавства і в контексті гуманітарної парадигми. Детально розглянуто підходи, принципи та методи виокремлення психологічного знання в інтелектуальній спадщині минулого на прикладі вивчення історії соціальної психології в Україні. Проаналізовано й дано визначення поняття соціально-психологічної ідеї як предмета історико-психологічного дослідження.

Ключові слова: історико-психологічне дослідження, історія соціальної психології, історико-психологічна реконструкція, соціально-психологічна ідея.

Обсуждаются проблемы методологии историко-психологического познания с позиций науковедения и в контексте гуманитарной парадигмы. Детально рассмотрены подходы, принципы и методы вычленения психологического знания в интеллектуальном наследии прошлого на примере изучения истории социальной психологии в Украине. Проанализировано и дано определение понятия социально-психологической идеи как предмета историко-психологического исследования.

Ключевые слова: историко-психологическое исследование, история социальной психологии, историко-психологическая реконструкция, социально-психологическая идея.

Methodological problems of historical and psychological cognition are discussed within the framework of scientific principles and humanitarian paradigm. The approaches, principles, and methods of identification of psychological knowledge in the intellectual heritage of past are described in detail through the example of history of social psychology research in Ukraine. The concept of socio-psychological idea is analyzed as a subject of historical and psychological research and its definition is given.

Key words: historical and psychological research, history of social psychology, historical and psychological reconstruction, socio-psychological idea.

Проблема. Сьогодні в українському науковому дискурсі гостро стоїть проблема розвитку вітчизняної соціальної психології як самодостатньої фундаментальної соціогуманітарної дисципліни [1; 2]. Це у свою чергу потребує звернення до аутентичних джерел соціально-психологічної думки в Україні, до її історії, що є невід'ємною складовою теорії соціально-психологічного знання, адже вивчає процес становлення і розвитку науки. Реконструкція та інтерпретація процесу

становлення і розвитку соціально-психологічної думки на вітчизняних теренах – історико-психологічне дослідження, складність якого вимагає в першу чергу серйозного аналізу його методологічної бази.

Мета статті: розгляд теоретико-методологічних основ історії соціальної психології в Україні, засадничих принципів, підходів та методів історико-психологічного дослідження, а також обґрунтування її концептуалізації його предметного поля.

Проблеми методології історії психології є предметом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців, серед яких Г. С. Костюк, В. А. Роменець, П. Р. Чамата, О. М. Раєвський, Б. Г. Ананьєв, Б. М. Теплов, О. О. Будилова, М. Г. Ярошевський, В. В. Умрихін, А. В. Петровський, О. М. Тутунджян, А. М. Ждан, А. В. Юревич, В. О. Кольцова, Ю. М. Олійник, П. М. Шихірев, К. В. Шорохова, К. К. Платонов, Т. Д. Марцинковська, Є. О. Климов, О. Г. Носкова, Л. І. Анциферова, К. О. Абульханова-Славська, Дж. Ф. Бреннен, Д. Шульц і С. Шульц, Д. Наєм, Е. Г. Борінг, Д. Росс, С. Пасс та ін.

Поглиблення рефлексії історії психологічного пізнання впродовж останніх десяти років стало поштовхом до появи нових досліджень у галузі методології історії психології, утім, досі не здійснено ретельного аналізу методологічних засад вивчення історії власне соціальної психології. Це підтверджує важливість подальшого розгляду методологічних проблем історико-психологічного дослідження, яким є вивчення соціально-психологічних ідей минулого в українській інтелектуальній спадщині.

У процесі реконструювання та оцінювання минулого історико-психологічне дослідження спирається на фундаментальні пояснювальні методологічні принципи наукового пізнання та концептуальні підходи сучасної науки. Разом із тим конкретизацію цих принципів на рівні робочого інструменту аналізу визнають сьогодні одним з найперших завдань методології історії психології [3].

Організація історико-психологічного дослідження базується на принципах системності, історизму, розвитку, тяглості психологічного знання, єдності історичного і логічного. Пріоритетними також можна вважати принципи історико-психологічного дослідження, розроблені В. А. Роменцем, які передбачають підхід до *тексту* як багатозмістового і багатомірного явища, здатного вміщувати і виявляти: 1) простір індивідуального та професійного буття автора; 2) рух змістового і функціонального досвіду автора протягом індивідуальної історії його життя; 3) час культурно-історичного буття автора, освоєний ним на шляху поєднання свого індивідуального буття з культурно-історичним

процесом як таким через продукти свого професійного (у даному разі – психологічного) діяння [4, с. 5].

За цією концепцією, *простір індивідуального та професійного буття автора* постає у змісті психологічних проблем, обраних для індивідуального пізнання, у можливості поєднувати окремі виділені проблеми в циклічні утворення та в постійно здійснюваному перетворенні змістових тлумачень досліджуваних проблем. *Рух змістового і функціонального досвіду автора* виявляється в динаміці його пізнавальних дій щодо предмета своєї професійної активності, у завершеності та цілісності створених автором методів, засобів, прийомів перетворення досліджуваного явища в реальності його особистого життя та життя інших людей, а також у здійснених “впливах” на об’єктивний процес розвитку психологічного знання. І, нарешті, *час культурно-історичного буття автора* проявляється у сутнісних поєднаннях автором у тексті ознак епохи, в яку він творить, та ознак історії індивідуального буття, у можливості “передбачити” подальший хід пізнавального процесу в науці та створити основи “майбутнього нового”, а ще – у можливості виявити і зберегти особисту індивідуальність у професії, у здатності “піднятися над часом”.

Окремої уваги заслуговує концепція культурно-історичної обумовленості Л. С. Виготського, яка пов’язує осередок руху історико-психологічного знання із загальним соціально-культурним підґрунтям епохи, загальними умовами і законами наукового пізнання, об’єктивними вимогами, які ставить до наукового пізнання природа явищ на даній стадії їх дослідження [5].

Для відтворення об’єктивної картини становлення й розвитку соціально-психологічних знань, з’ясування справжнього місця та значення вчень і традицій, що існували в історії психології, продуктивним видається також системно-історичний підхід, запропонований російською дослідницею Л. І. Анциферовою. Цей підхід передбачає три рівні аналізу – наукознавчий, історичної мінливості об’єкта, що вивчається, та внутрішньої організації особистості. На першому рівні розкриваються умови виникнення проблеми, система знань, специфіка соціальної ситуації, яка спричинила постановку даної проблеми в науковій спільноті. На другому відбувається висвітлення сукупності соціальних зв’язків, на третьому – описується розвиток особистості вченого як продукту соціальної дійсності, яка вивчається (див. [6, с. 103]).

Дотримуючись у цілому наведеної вище схеми, історики психології пропонують різні способи виокремлення власне психологічного (або ж соціально-психологічного) змісту в різних формах гуманітарного знання.

Так, В. О. Кольцова за основний стратегічно-процедурний метод історико-психологічного дослідження визначає *метод психолого-історичної реконструкції* як найбільш ефективний синтетичний спосіб пізнання минулого, що об'єднує інші методичні засоби – порівняння, аналіз, синтез, узагальнення. В історико-психологічному дослідженні він виконує функцію стратегічно-процедурного засобу пізнання, розкриває послідовність відтворення психологічної думки, спрямування історичного аналізу, визначає алгоритм дій дослідника [7].

Метод реконструкції охоплює історико-психологічне дослідження на всіх етапах його проведення – від визначення проблеми і постановки завдань до формулювання наукових висновків та узагальнень. Він виконує функції планування і програмування дослідження, визначає етапи його проведення, порядок кроків, які ведуть до досягнення поставленої мети, описує послідовність введення конкретних методів і процедур наукового аналізу. Цей метод розкриває ті необхідні кроки і етапи проведення дослідження, без виконання яких опис психологічної думки минулого або стає неможливим, або є неповним і неадекватним. Тому метод реконструкції, на думку Кольцової, по суті виступає в ролі спрямовуючого, стратегічно-процедурного способу пізнання минулого [там само].

В основі методології психолого-історичної реконструкції лежать ідеї вчених, які зверталися до аналізу історико-культурних і психологічних феноменів минулого (М. Блок, Ж.-П. Вернан, А. Я. Гуревич, Р. Мандру, Л. Февр, В. О. Шкуратов), основні положення герменевтики (Г. Гадамер, В. Дільтей, Ф. Шлейєрмахер), принципи джерелознавчого аналізу (О. С. Лаппо-Данилевський, К. Д. Кавелін, О. М. Медушевська, О. П. Пронштейн).

Процедура застосування методу психолого-історичної реконструкції охоплює шість основних етапів. На *першому* етапі визначають загальний напрям роботи, чітко окреслюють досліджувану психологічну проблему, цілі, завдання, обґрунтовують хронологічні рамки дослідження. *Другий* етап полягає в теоретичному осмисленні дослідницького підходу та обґрунтуванні теоретичної моделі дослідження. Теоретичну модель, що є сукупністю положень і принципів, які лежать в основі розроблення досліджуваної проблеми, виокремлюють із сучасної системи наукового знання. На *третьому* етапі слід обґрунтувати і здійснити пошук необхідної джерельної бази (історичних документів), що містить по зможі найповнішу інформацію щодо того аспекту психологічного пізнання, яке реконструюється. На цьому етапі перед дослідником постає два блоки завдань: відбір релевантних

меті і завданням дослідження історичних документів та проведення процедури “критики історичних джерел”, їх вивчення, виявлення в них психологічних даних. *Четвертий* етап – це аналіз текстів виявлених джерел і розгляд наявного в них психологічного матеріалу в контексті історичного часу, що вивчається. На *п'ятому* етапі віднайдені матеріал включають у систему сучасного наукового знання і досліджують з позицій останнього. І, нарешті, на останній, *шостій*, стадії здійснюють синтез усіх даних [7].

Така процедура психолого-історичної реконструкції розвитку психологічного знання є складним структурно організованим цілим, що ґрунтується на загальних принципах історичної психології, пов'язаних воедино з дослідницькими прийомами і системою перевірки отриманих результатів. Представлений варіант процедури базується на узагальненні матеріалів, отриманих у дослідженнях Л. В. Спіціної, Г. Д. Барської, О. В. Харитоновой, І. Р. Федоркової та ін. [8–10].

У світлі завдань історико-психологічного дослідження актуальності набуває, зокрема, проблема виокремлення психологічного знання з культурологічних, філософських, педагогічних, медичних та інших джерел “донаукового” періоду розвитку психології [11–13]. Як справедливо зазначає російський історик психології Ю. М. Олійник, вирішити цю проблему можна, застосувавши “адекватну концептуально-методичну та інструментально-операційну схему виявлення психологічного змісту в різних джерелах, що відрізняються за характером знань, глибиною узагальненості та рівнем практичної зорієнтованості” [11, с. 165]. За таку схему він пропонує взяти проблемологічний підхід, що визначає проблему як системотвірний фактор наукового пізнання. Цей підхід дає змогу простежити динаміку розвитку психологічного знання шляхом виявлення змін проблематики в різні історичні періоди залежно від зовнішніх, особистісних та внутрішніх факторів детермінації науки. У свою чергу це передбачає дослідження творчості окремих мислителів та вчених, аналіз досягнень наукових шкіл і напрямів, еволюцію основних понять і методів у рамках постановки та розв'язання проблеми.

На вищеописані теоретико-методологічні положення ми маємо намір спиратися, досліджуючи розвиток соціально-психологічної думки, що розвивалася в річці різноманітних за своїми ідейно-філософськими основами течій в Україні другої половини XIX – початку XX ст.

У ході побудови програми дослідження основоположного значення набуває реалізація вимог системного підходу, що інтегрує

засадні принципи проведення історико-психологічного аналізу й орієнтує на цілісне вивчення досліджуваної проблеми. Це у свою чергу передбачає:

- розгляд історії становлення соціально-психологічної думки в різних напрямках гуманітарного знання у другій половині XIX – на початку XX ст.;
- реалізацію в дослідженні різних аспектів аналізу – логіко-наукового, соціально-культурного та особистісно-персоналістичного;
- розкриття обумовленості досліджуваного історико-наукового процесу загальнонауковим і соціально-культурним контекстом, станом психологічного знання часового періоду, що досліджується;
- визначення впливу періоду, що вивчається, на розроблення соціально-психологічних проблем на пізніших етапах еволюції психологічного знання і водночас його розгляд та оцінку з позиції сучасної психологічної науки.

Продовжуючи наш виклад теоретико-методологічних основ дослідження історії соціальної психології, зазначимо, що за всієї важливості вищезгаданих аспектів їх змістовий аналіз стає евристичним лише у співвіднесенні з розумінням предмета історико-психологічного аналізу. Розгляд проблем об'єкта та предмета наукового дослідження лежить в основі адекватного визначення напрямів наукового пошуку, виділення релевантних предметній сфері знання способів і методів дослідження [7]. Як пише К. О. Абульханова-Славська, “методологія науки, виявляючи предмет дослідження, не тільки дає уявлення про об'єкт, який планують вивчати, а й уявлення про те, як з ним діяти” [14, с. 31–32].

Предметом нашого дослідження стали соціально-психологічні ідеї, які наповнювали і творили український інтелектуальний простір другої половини XIX – початку XX ст.

Власне, саме поняття “ідея” бере початок у давньогрецькій філософії і означає форму духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків та відношень зовнішнього світу, спрямовану на його перетворення [15]. Вивченню історії ідей як методології гуманітарного дослідження присвячено численні роботи зарубіжних і вітчизняних учених [16]. Зокрема, британський філософ А. Лавджой запропонував створити науку – “історію ідей” – про історичний процес творення, збереження та зміни ідей у всьому просторі культури. Історія ідей, на його думку, тісно пов'язана з інтелектуальною історією, історією філософії, літератури та культури в цілому [17]. Важливим у

цьому зв'язку видається зауваження П. В. Копніна, який, аналізуючи гносеологічні аспекти наукового дослідження, підкреслював, що для розуміння ідеї необхідним є знання не тільки про об'єкт, а й про суб'єкт, його цілі та прагнення, а також знання про шляхи перетворення дійсності, утілення теоретичного знання в життя [18].

Погоджуючись із вищезазначеними позиціями вчених щодо важливості вивчення історії ідей для відтворення картини розвитку науки, ми у своїй розвідці керуватимемося розумінням соціально-психологічної ідеї як результату інтелектуальної діяльності, що за змістом співвідноситься із сучасним розумінням предмета вивчення соціальної психології як науки.

Разом із тим необхідність операціоналізації основного конструкту нашого дослідження – “соціально-психологічні ідеї” – пояснюється передусім складнощами у визначенні предмета соціальної психології, що протягом більш як століття ставало приводом для наукових дискусій учених різного профілю та різного філософського, а отже, і методологічного спрямування.

Як зауважує П. М. Шихірев, “до середини ХІХ ст. визначення свого *differentia specifica*, тобто предмета, не становило явного інтересу для учених через цілісність, нерозчленованість самого соціального знання” [19, с. 23]. Ця потреба виникла у зв'язку з диференціацією знання, його міждисциплінарним розмежуванням і перетворенням науки на самостійний соціальний інститут. Формулювання предмета відбувалося суперечливо й довго, у процесі тривалих дискусій. Визначальним чинником у цьому питанні для вчених ставала їх належність до тієї чи тієї наукової парадигми, кожна з яких у свою чергу має в основі певне історико-культурне та філософсько-світоглядне підґрунтя [19].

Найбільш повне, на нашу думку, узагальнення цих дискусій подає М. М. Слюсаревський в “Основах соціальної психології” (2008). Здійснивши ґрунтовний аналіз теоретико-методологічних пошуків учених – представників різних спрямувань і підходів, автор запропонував власне формулювання предмета соціальної психології: “Це індивідуальні та надіндивідуальні (групові, колективні, масові) психічні явища, що зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їх взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки” [20, с. 23]. Саме таке розуміння ми використаємо для позначення предметного поля виникнення та оформлення соціально-психологічних ідей минулого.

І, вже підсумовуючи, хочемо актуалізувати справедливе і доречно в контексті досліджуваної проблеми зауваження В. А. Роменця про те, що завершення викладу історії психології завжди матиме умовний характер з погляду повноти висвітлення ідей та персоналій, тобто руху психологічного знання. Тож головною метою дослідження стає виокремлення провідних ідей, що “тлумачать поступ у пізнанні людиною самої себе” [21, с. 4].

Висновки. Психологічна спадщина представників вітчизняної інтелектуальної еліти періоду другої половини XIX – початку XX ст. – це, власне, початковий етап розроблення багатьох ідей та підходів соціальної психології, які послідовно й успішно розвиваються в сучасному соціально-психологічному знанні. Вивчення цієї спадщини дає змогу, з одного боку, розкрити її специфіку, а з другого, виявити спадкові зв'язки і розглядати набуток як частину того цілого, чим є соціально-психологічна наука на сьогоднішній день.

Отже, завдяки теоретико-методологічному аналізу можемо означити ті віхи, що задають напрями організації та проведення конкретно-історичного дослідження, яким є розроблення проблеми становлення соціально-психологічного знання в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Література

1. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Соціальна психологія : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 448 с.
2. *Слюсаревський М. М.* Методологічна ситуація у психологічній науці і перспективи соціальної психології / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2005. – Вип. 10 (13). – С. 3–14.
3. *Якунин В. А.* О принципах и тенденциях изложения истории психологии / В. А. Якунин // Психологический журнал. – 1982. – Т. 3, № 2. – С. 18–26.
4. *Роменець В. А.* Предмет і принципи історико-психологічного дослідження (принципи тлумачення текстів-першоджерел) / В. А. Роменець // Психологічні проблеми навчання, виховання, активності та розвитку особистості. – К. : Вид-во КНУ, 1995. – С. 4 – 15.
5. *Вьготский Л. С.* Собрание сочинений : в 6 т. / под ред. А. Р. Лурия, М. Г. Ярошевского. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. Вопросы теории и истории психологии. – 488 с.
6. *Лысенко В. П.* Историография психологии: методологические ориентиры / В. П. Лысенко // Українська психологія: сучасний потенціал : матеріали Четвертих Костюківських читань (25 вересня 1996 р.) : в 3 т. – К. : ДОК-К, 1996. – Т. 2. – С. 99–114.
7. *Кольцова В. А.* Теоретико-методологические основы истории психологии / В. А. Кольцова. – М. : Изд-во ИП РАН, 2004. – 416 с.

8. *Спицына Л. В.* Историко-психологическая реконструкция становления форм и способов общения в советском обществе в послереволюционный период (10-е – 20-е годы XX столетия) : дис. ... канд. психол. наук / Л. В. Спицына. – М., 1994. – 202 с.
9. *Барская А. Д.* Психолого-историческая реконструкция особенностей психики гомеровского человека : дис. ... канд. психол. наук / А. Д. Барская. – М., 1998. – 207 с.
10. *Федоркова И. Р.* Использование количественного анализа в психолого-историческом исследовании / И. Р. Федоркова // Современная психология: состояние и перспективы исследований : материалы юбил. науч. конф. ИП РАН, 28–29 янв. 2002 г., Москва. Ч. 4. Методологические проблемы историко-психологического исследования. – М. : Изд-во ИП РАН, 2002. – С. 315–327.
11. *Олейник Ю. Н.* Проблемологический подход в истории психологии: состояние разработки и перспективы развития / Ю. Н. Олейник // Современная психология: состояние и перспективы исследований : материалы юбил. науч. конф. ИП РАН, 28–29 янв. 2002 г., Москва Ч. 4. Методологические проблемы историко-психологического исследования. – М. : Изд-во ИП РАН, 2002. – С. 165–178.
12. *Гуревич П. С.* Психология : учеб. пособие / П. С. Гуревич. – М. : Знание, 1999. – 303 с.
13. *Будилова Е. А.* Социально-психологические проблемы в русской науке / Е. А. Будилова. – М. : Наука, 1983. – 336 с.
14. *Абульханова-Славская К. А.* О субъекте психической деятельности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1973. – 288 с.
15. *Філософський словник* / за ред. В. І. Шинкарука. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
16. История идей как методология гуманитарных исследований. Философский век : альманах. Вып. 17–18 / отв. ред. Т. В. Артемьева, М. И. Микешин. – СПб. : Санкт-Петерб. центр истории идей, 2001. – Ч. 1. – 370 с. ; Ч. 2. – 264 с.
17. *Лавджой А.* Великая цепь бытия: История идеи / А. Лавджой ; пер. с англ. В. Софронова-Антони. – М. : Дом интеллектуал. книги, 2001. – 376 с.
18. *Копнин П. В.* Гносеологические и логические основы науки / П. В. Копнин. – М. : Мысль, 1974. – 568 с.
19. *Шихирев П. Н.* Современная социальная психология / П. Н. Шихирев. – М. : ИП РАН ; КПС+; Академ. Проект, 1999. – 448 с.
20. *Основи соціальної психології : навч. посіб.* / О. А. Донченко, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко та ін. ; за ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2008. – 496 с.
21. *Роменець В. А.* Історія психології XIX – початку XX століття : навч. посіб. / В. А. Роменець. – К. : Вища освіта, 1995. – 614 с.

© Кальницька Ю. С.